

प्रस्ताविक

मानसशास्त्राच्या शाखांमध्ये विसाव्या शतकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. त्यामध्ये सामाजिक मानसशास्त्र ही एक महत्त्वाची शाखा आहे. या प्रकरणात सामाजिक मानसशास्त्राचे स्वरूप कसे आहे, त्याबरोबरच सामाजिक मानसशास्त्र काय आहे, सामाजिक मानसशास्त्राच्या आधुनिक बाजू व संशोधन पद्धतीची माहिती आपण समजून घेणार आहोत.

1.1 सामाजिक मानसशास्त्राची व्याख्या

DEFINITIONS OF SOCIAL PSYCHOLOGY

कोणत्याही संकल्पनेची व्याख्या करणे बऱ्याचदा गुंतागुंतीचे कार्य असते. सामाजिक मानसशास्त्राच्या विस्तृत व्याप्तीमुळे सामाजिक मानसशास्त्राची व्याख्या करण्यामध्ये अडचणी येतात. सामाजिक मानसशास्त्राच्या पुस्तकातील प्रत्येक प्रकरणात सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांची खोलवरील विस्तृत स्वरूपाची रुची आपणास पाहावयास मिळेल. इतर व्यक्तींच्या वास्तव किंवा प्रतीकात्मक उपस्थितीमध्ये म्हणजेच सामाजिक परिस्थितीमध्ये लोक वर्तन, भावना आणि विचार कसा करतात हे समजून घेण्याच्या कार्यावर सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ लक्ष केंद्रित करतात. लोक स्वतःला आणि इतरांना व्याख्याकृत कसे करतात, हे दिलेल्या परिस्थितीमध्ये आपण कसे वागतो त्यानुसार बदलू शकते. त्यानुसार सामाजिक मानसशास्त्राची व्याख्या करता येईल.

© "सामाजिक परिस्थितीमधील व्यक्तीच्या भावना, विचार आणि वर्तनाचे स्वरूप व कारणे समजून घेण्याचे क्षेत्र म्हणजे सामाजिक मानसशास्त्र होय."

दुसऱ्या शब्दात हेच सांगता येईल की, सामाजिक वातावरणाद्वारे प्रभावित केलेल्या विचार, भावना आणि कृतींच्या मार्गांचा शोध सामाजिक मानसशास्त्र घेते. ज्यामध्ये आपण इतर लोकांद्वारे किंवा त्यांच्याबद्दलच्या आपल्या विचारांना शोधतो. एका अर्थाने इतरांचे आपल्याबद्दलचे आणि आपल्याबद्दलच्या इतरांच्या विचारांचा शोध घेतला जातो.

आता आपण वरील व्याख्येतील महत्त्वाच्या पैलूंकडे पाहू या.

(अ) सामाजिक मानसशास्त्राचे शास्त्रीय स्वरूप

(Social Psychology Is Scientific in Nature)

बरेच लोक रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान आणि जीवशास्त्रासारख्या क्षेत्रांना शास्त्र किंवा विज्ञान (Science) ही संज्ञा लागू असल्याचा विश्वास ठेवतात. मग सामाजिक मानसशास्त्र हे सुद्धा एक शास्त्र किंवा विज्ञान आहे. कदाचित तुम्ही यामुळे गोंधळून जाल. जे क्षेत्र प्रेमाचे स्वरूप, आक्रमणाची कारणे, स्व-संकल्पनेवर समूहाचा प्रभाव आणि त्यासारख्या विषयांचा अभ्यास करते ते क्षेत्र भौतिकशास्त्र किंवा रसायनशास्त्रासारख्याच अर्थाने शास्त्रीय

कसे असेल ? उत्तर आश्चर्यकारकपणे संपे आहे. विज्ञान ही संज्ञा अतिशय प्रगत क्षेत्राचा विशेष समूह नाही. त्यापैकी (1) मूल्यांचा संच, (2) विस्तृत घटकांचा अभ्यास करण्यासाठी वापरली जाणारी पद्धती या दोन गोष्टींचा संदर्भ महत्त्वाचा आहे. सामाजिक मानसशास्त्र या मूल्यांचा संच आणि पद्धतीचा अन्वय करते का ? जर करीत असेल तर ते क्षेत्र शास्त्रीय आहे आणि करीत नसेल ते क्षेत्र शास्त्राच्या कक्षेत येत नाही. ज्यामुळे आपल्याला मूलभूत मूल्यांवर लक्ष केंद्रित करून जी सर्व क्षेत्रांनी वैज्ञानिक स्वरूपात विचारात घेतली पाहिजेत अशी चार महत्त्वाची मूल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

1. **अपूकता (Accuracy)** : काळजीपूर्वक, निश्चित आणि युटीमुक्त अशा पद्धतीने जगाबद्दलची (सामाजिक वर्तनासह) माहिती गोळा करणे आणि तिचे मूल्यांकन करणे ही बांधीलकी म्हणजे अपूकता होय. याचा अर्थ असा की, ही व्याख्या आपण पूर्ण करू शकणार नाही. कारण आपण प्रत्येक जण विविध गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करू शकतो. त्यामुळे थोडीशी स्पष्टता असेल आणि निरीक्षणामध्ये प्रतिकृतीची कमतरता असेल तर इतरांसारखे निष्कर्ष आपणास मिळू शकत नाहीत.

2. **वस्तुनिष्ठता (Objectivity)** : अशी माहिती मिळविणे आणि तिचे मूल्यांकन करण्याची बांधीलकी आहे ती शक्य तितक्या पूर्वग्रहापासून मुक्त असायला हवी. याचा अर्थ असा की, लोक इतरांच्या तुलनेत आपण वेगळ्या दृष्टिकोनातून पाहतो की आम्ही त्यांचे मूल्यांकन करू शकतो; म्हणून आपल्या निरीक्षणामध्ये वस्तुनिष्ठतेचा अभाव असतो.

3. **संशयवाद (Skepticism)** : काळाच्या ओघात वारंवार निष्कर्षांची तपासणी केल्यानंतर ते निष्कर्ष अचूक आहेत. म्हणून स्वीकारण्याची बांधीलकी म्हणजे संशयवाद होय. येथे पुन्हा आपणास पुनरावृत्तीचे महत्त्व लक्षात येईल. वेगवेगळे संशोधक इतरांद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या प्रक्रियांचे पुनरुत्पादन करू शकतात आणि त्याच संकल्पनात्मक निष्कर्षांपर्यंत पोहोचू शकतात.

4. **विचारांचा खुलेपणा (Open Mindedness)** : एखादा विचार मजबूतपणे ठेवलेला असला तरीही अगदी ते विचार चुकीचे आहेत असे पुरावे असले तरीही ते विचार बदलण्याची बांधीलकी म्हणजे विचारांचा खुलेपणा/मोकळेपणा होय. सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांनी बऱ्याच आश्चर्यकारक संकल्पना शोधलेल्या आहेत; ज्यामुळे आपल्याला अभिवृत्ती आणि पसंतीवर आपल्या समस्यांची चौकट कशी प्रभाव टाकते, लोक आनंदी कशांमुळे होतात, आपल्या कल्याणासाठी समूहाची भूमिका काय आहे, अबोधपणे किती प्रक्रिया घडतात यांबद्दल आपल्या अपेक्षापेक्षा वेगळे शोधून दिलेले आहे. यानून मानवी स्वभावाबद्दलच्या गूढीतकातील पुनरावृत्तीच्या शिफारशी केल्या जातात.

मानवी वर्तनाचे स्वरूप समजून घेण्याच्या प्रयत्नामध्ये एक क्षेत्र म्हणून सामाजिक मानसशास्त्र हे या चार मूल्यांसाठी वचनबद्ध आहेत. याउलट, जी क्षेत्रे अशास्त्रीय स्वरूपाची आहेत ती या मूल्यांशी वचनबद्ध नसतात. त्यांचे निष्कर्ष विज्ञानाच्या विसंगत असतात. ज्योतिषशास्त्र किंवा अॅरोमाधेरपीमध्ये निरीक्षण न करताच विश्वास आणि अंतर्ज्ञानाच्या आधारे निष्कर्ष काढले जातात की, जे सामाजिक मानसशास्त्राच्या विरुद्ध आहे.

पण वैज्ञानिक दृष्टिकोन का स्वीकारायचा ? सामाजिक मानसशास्त्र जीवनाच्या बाजूबद्दल अंतर्ज्ञान आणि स्व-अनुभवावर आधारित निष्कर्ष आपण प्रत्येक जण का काढू शकत नाही ? सामाजिक वर्तन समजून घेण्याबाबत प्रत्येक जण आपल्या स्व-अनुभवावर आणि अंतर्ज्ञानाने जीवनाच्या सामाजिक बाजूबाबत निष्कर्ष काढण्यासाठी आधार म्हणून विश्वास ठेवतो का ? साहजिकच, त्यातून सामाजिक वर्तन समजून घेण्याबाबत अविश्वास व अनिश्चितता येते. याचे कारण आपले अनुभव हे व्यक्तिगत असतात. त्यामुळे त्यांचे सामान्यीकरण करता येत नाही. वेगवेगळ्या लोकसंख्या आणि संदर्भातील सामाजिक विचार व वर्तन केवळ वैज्ञानिक दृष्टिकोनाच तपासतो आणि माहिती देतो. या मूलभूत कारणांमुळे सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ वैज्ञानिक पद्धतीवर विश्वास ठेवतात. कारण ही पद्धत जास्त निष्कर्षजन्य पुरावे देते.

(ब) सामाजिक मानसशास्त्र व्यक्तींच्या वर्तनावर लक्ष केंद्रित करते (Social Psychology Focuses on the Behaviour of Individuals)

हिंसाचाराच्या बाबतीत प्रत्येक समाजाची पातळी भिन्न-भिन्न आढळते. लोक आक्रमक कृती का करतात किंवा त्यापासून दूर कसे राहतात यावर सामाजिक मानसशास्त्र लक्ष केंद्रित करते. अशा सांस्कृतिक भेदांना सामाजिक वर्तनाच्या मदतीसाठीची अनुसारिता, संघर्ष तसेच प्रेम अशा सर्वत्र बाजू लागू होतात. परंतु या वर्तनामागील विचार आणि भावनिक प्रक्रिया समजून घेणे हा उद्देश सामाजिक मानसशास्त्राचा असतो. साहजिकच, आपण बेटासारखे एकाकी जीवन जगत नाही तर परिस्थिती व अन्य व्यक्तींचा आपल्या वर्तनावर मोठा प्रभाव पडत असतो. बऱ्याचदा त्यांच्यावरील प्रभावाबद्दल लोकांना जाणीव नसते. अन्य व्यक्तींमुळे व्यक्ती कशा प्रकारे प्रभावित होतात किंवा होत नाहीत याबाबत सिद्धान्त तयार करता येतील. पण अशा सर्वसामान्य श्रद्धा व्यक्तिगत इच्छित विचाराने दृढितता निर्माण करतात. हे सांस्कृतिक मानसशास्त्रीय संशोधन पद्धतशीरपणे तपासू शकते. भारतामध्ये व्यक्तींच्या वर्तनावर समूह संरचनांचा तीव्र प्रभाव पडत असल्यामुळे ते समजून घेण्यासाठी सामाजिक मानसशास्त्र उपयोगी ठरते.

(क) सामाजिक मानसशास्त्र सामाजिक वर्तनाची कारणे समजून घेते

(Social Psychology Seeks to Understand the Causes of Social Behaviour)

व्यक्तींच्या कृती, भावना, श्रद्धा आणि निर्णय यांसारख्या सामाजिक वर्तन आणि विचारांना आकार देणारे घटक व अवस्था समजून घेण्यामध्ये सामाजिक मानसशास्त्र प्राथमिकरीत्या रस घेतात. साहजिकच, यामध्ये अनेक घटकांची भूमिका महत्त्वाची आहे. तरीही प्रमुख पाच घटकांचे वर्णन व तपशील पुढीलप्रमाणे :

1. इतर व्यक्तींची कृती आणि गुणवैशिष्ट्ये (The Actions and Characteristics of Other Persons) : इतरांच्या कृतींचा आपल्या भावना, विचार व वर्तनावर काही परिणाम होतो का ? तर साहजिकच होतो. जर तुम्ही आनंदी आहात; अशा वेळी अन्य व्यक्ती तुमच्याकडे पाहत आहेत. त्यांच्याशी आपण बोलतो. त्यांच्या बाबतीत आपण सकारात्मक भावना व्यक्त करतो. याउलट, आपला मित्र रडत असेल तर अशा वेळी त्याच्याजवळ जातो. काय झाले असे विचारतो. त्याचे दुःख ऐकून घेऊन त्यांचे सांत्वन करून त्याला आपण आधार देतो. साहजिकच, आपण इतरांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करतो. त्यांना प्रतिसाद देतो. त्यातून इतरांच्या भावभावनांच्या अभिव्यक्तीचा आपल्यावर खूपच प्रभाव पडत असतो असे दिसते.

इतरांच्या बाह्य रूपाचा (दिसणे) आपल्यावर परिणाम होतो. कमी आकर्षक व्यक्तीपेक्षा जास्त आकर्षक व्यक्तीबाबत आपण भिन्न वर्तन करतो. तरुणांपेक्षा वृद्धांकडे आपण कमी आकर्षित होतो. आपल्या वंशाच्या व्यक्तीपेक्षा अन्य वंशाच्या व्यक्तींकडे आपण कमी आकर्षित होतो. तुमचे उत्तर 'होय' असे असण्याची जास्त शक्यता आहे. याचे कारण आपण इतरांच्या बाह्य रूप (दिसणे) या गुणवैशिष्ट्यासारखा प्रतिसाद देतो (मॅककॉल, 1997; टवेगे आणि मॅनिस, 1998). खरेतर जेव्हा आपण जाणीवपूर्वक असे करण्याचा प्रयत्न करतो तेव्हा आपण इतरांच्या दिसण्याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही असे संशोधनातील निष्कर्ष आहेत (हसीन आणि थॉर्प, 2000).

मुखपृष्ठावरून पुस्तकांचे परीक्षण करू नका असे सांगूनही जरी अशा प्रभावाबद्दल आपल्याला माहीत नसेल आणि त्याचे अस्तित्व नाकारलेले असेल तरीही आपण नेहमी तीव्रपणे व्यक्तींच्या समूह सदस्यांच्या बाह्य रूपाने प्रभावित होत असतो. संशोधनातील निष्कर्ष सूचित करतात की, इतरांच्या बाह्य रूपाचा गुणधर्म म्हणून मार्गदर्शक असणे नेहमीच चुकीचे नसते. फोटोतील पोजपेवजी विशेषतः आपण उत्स्फूर्तपणे इतरांच्या वर्तनाचे निरीक्षण करीत असतो तेव्हा ते अचूक असू शकते (नौमन, वझीर, रेंट्रो आणि गॉसलिंग, 2009).

2. **बोधनिक प्रक्रिया (Cognitive Processes)** : समजा, तुम्ही तुमच्या मित्राला भेटावयाचे ठरविले आहे आणि तो-ती व्यक्ती उशिराने येते. तुम्ही तीस मिनिटे वाट पाहून निघणार इतक्यात मित्र येतो आणि भेट ठरली होती हे विसरल्याबद्दल क्षमा मागतो. अशा वेळी तुम्ही कशा पद्धतीने प्रतिक्रिया व्यक्त कराल ? कदाचित तुम्हाला खूप राग येईल. याऐवजी रस्त्यामध्ये खूप मोठा अपघात झालेला होता, त्यामुळे वाहनांची खूप मोठी रांग लागलेली होती असे ती व्यक्ती म्हणाली तर अशा वेळी तुम्ही कशा पद्धतीने प्रतिक्रिया घाल ? कदाचित तुम्ही खूप कमी रागवाल किंवा जास्तही रागवाल. जर तुमचा मित्र नेहमी उशिराने येत असेल आणि अशाच सबबी सांगत असेल तर हे स्पष्टीकरण खरे असेल की नाही याबाबत तुम्ही साशंक असता. याउलट असे प्रथमच घडत असेल आणि तुमचा मित्र जर उशिराने आला आणि त्याने अपघाताची सबब पूर्वी कधीही सांगितलेली नसेल आणि ती आता सांगत असेल तर तुम्ही ती खरेच असेल असे गृहीत धरता. दुसऱ्या शब्दांत अशा प्रसंगामध्ये तुमची प्रतिक्रिया त्या व्यक्तीच्या पूर्वीच्या वर्तनाच्या स्मृतीवर अवलंबून असेल आणि त्या व्यक्तीने दिलेले स्पष्टीकरण योग्य आहे की नाही हे तुम्ही त्या वेळी केलेल्या तर्कावर अवलंबून असेल. अशा प्रसंगामध्ये जे सामाजिक वर्तन घडते किंवा जो सामाजिक विचार केला जातो त्यामधील बोधनिक प्रक्रिया महत्त्वाची असते. आपण आपल्या सभोवतालच्या जगाचा अर्थ लावण्याचा सतत प्रयत्न करीत असतो. त्यामुळे लोक कसे आहेत, ते कसे वागतात आणि ते तसे का वागतात अशा प्रकारचे प्रश्न आपणास पडत असतात आणि त्यासंबंधी आपण विचार करीत असतो. अशा प्रकारच्या विचारांना 'सामाजिक बोधन' म्हणतात. अशा प्रक्रियांचे महत्त्व सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांना खूप जाणवते (शाह, 2003). त्यामुळेच 'सामाजिक बोधन' हे सामाजिक मानसशास्त्रामध्ये संशोधनाचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र आहे (फिस्क, 2009).

3. **पर्यावरणजन्य परिवर्तके (Environmental Variables)** : वातावरण थंड आणि सुखद असते त्यापेक्षा गरम उकाड्याच्या वातावरणामध्ये आपण पटकन चिडतो आणि आक्रमक होतो का ? (बेल, ग्रिन, फिशर आणि बॉम, 2001; रॉटन आणि कोहन, 2000). हवेतील सुखद गंध इतरांना मदत करण्यासाठी लोकांना प्रवृत्त करतो का ? (बॅरॉन, 1997). आपल्या भावना, विचार आणि वर्तनावर भौतिक परिस्थितीचा प्रभाव पडतो अशा प्रकारची फलिते संशोधनामध्ये दिसून आलेली आहेत. म्हणून पर्यावरणजन्य परिवर्तकांचा अभ्यास आधुनिक सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ करीत आहेत.

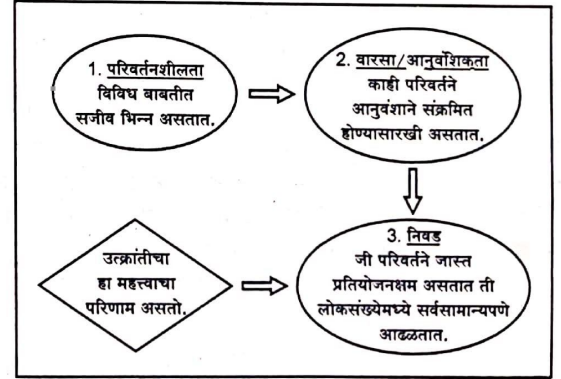
4. **जैविक घटक (Biological Factors)** : जैविक प्रक्रिया आणि आनुवंशिक घटकांमुळे सामाजिक वर्तन प्रभावित होते काय ? पूर्वीच्या सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांचे उत्तर 'नाही' असे आले असते. आता, आपल्या आवडीनिवडी, वर्तन, भावना आणि अभिवृत्ती काही प्रमाणात आपल्या जैविक वारसानुसार प्रभावित होतात असे काही सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ समजू लागले आहेत (बस, 2008; श्मिट, 2001).

जैविक घटक सामाजिक वर्तनामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात असा दृष्टिकोन उत्क्रांती मानसशास्त्रातून आलेला आहे (बस, 2004; बस आणि शकिल फोल्ड, 1997). उत्क्रांती मानसशास्त्र ही मानसशास्त्राची एक नवीन शाखा आहे. पृथ्वीवरील इतर सर्व प्राण्यांच्या प्रजातींप्रमाणेच मानवी जातीलाही उत्क्रांतीच्या टप्प्यातून जावे लागलेले आहे असे ही शाखा सुचविते. त्यामुळे जिवंत राहण्याशी संबंधित प्रश्नांचा सामना करण्यासाठी आता मनुष्यजातीत पुष्कळच मानसशास्त्रीय यंत्रणा तयार झालेल्या आहेत. आता या यंत्रणाही उत्क्रांत झालेल्या आहेत. त्यामुळे आपल्याकडे आता अशा अनेक उत्क्रांत मानसशास्त्रीय यंत्रणा आहेत की, ज्यांचा आपल्याला विविध प्रश्नांना तोंड देताना उपयोग होतो.

उत्क्रांतीच्या प्रक्रियेमध्ये तीन मूलभूत घटकांचा समावेश होतो :

- (1) परिवर्तनशीलता (Variation)
- (2) आनुवंशिकता/वारसा (Inheritance)
- (3) निवड (Selection)

परिवर्तनशीलता याचा अर्थ असा आहे की, एखाद्या विशिष्ट जीवामध्ये विविध मार्गांनी भिन्नता आढळते. या परिवर्तनशीलतेतील काही परिवर्तने एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे आनुवंशिकतेच्या प्रक्रियेद्वारे संक्रमित होतात. जीवाची काही वैशिष्ट्ये पुनरुत्पादनाच्या दृष्टीने महत्त्वाची मानली जातात. ही वैशिष्ट्ये असणारे काही जीव दीर्घकाळ जगतात, ते त्यांचा लैंगिक जोडीदार शोधतात आणि त्यामुळेच अशी वैशिष्ट्ये दाखविणारे जीव जोडीदार म्हणून जास्त प्रमाणात निवडले जातात. परिणामी अशी वैशिष्ट्ये धारण करणाऱ्या जीवांची संख्या वाढते. अशा पद्धतीने प्राणिजातीतील काही वैशिष्ट्ये पिढ्यान्पिढ्या टिकून राहतात व काही वैशिष्ट्यांमध्ये बदल होतो. यामधून हजारो वर्षांपूर्वीचा प्राणी व नंतरचा प्राणी यांच्यातील वैशिष्ट्यांमध्ये काही बदल घडून येतात. अशा प्राण्यांच्या काही वैशिष्ट्यांमध्ये खूप दीर्घकाळानंतर बदल दिसून येतो. त्याला 'उत्क्रांतीचा मूर्त परिणाम' म्हणतात. या प्रक्रियेचा सारांश आकृती 1.1 मध्ये दाखविलेला आहे.

आकृती क्र. 1.1 : उत्क्रांती एक दृष्टिक्षेप

सामाजिक वर्तनाच्या काही बाजूंना तरी ही उत्क्रांतीची प्रक्रिया लागू पडते असे उत्क्रांतिवादी दृष्टिकोनाचा स्वीकार करणाऱ्या सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांचे मत आहे. उदाहरणार्थ, जोडीदार निवडीची प्रक्रिया विचारात घ्या. काही व्यक्ती आपणास आकर्षक का वाटतात ? उत्क्रांतिवादी दृष्टिकोनानुसार नीटनेटका चेहरा, सुडौल बांधा, नितळ त्वचा, चमकदार केस ही वैशिष्ट्ये चांगल्या जनुकांशी संबंधित असतात. ही वैशिष्ट्ये धारण करणाऱ्या व्यक्ती आरोग्यसंपन्न व शक्तिमान असतात आणि म्हणून त्या चांगल्या जोडीदार असतात असे गृहीत धरले जाते (स्मिट आणि बस, 2001; टेस्सर आणि मार्टिन, 1996). उदाहरणार्थ, ही वैशिष्ट्ये धारण करणाऱ्या व्यक्ती आकर्षक असतात. अशा व्यक्तींची चयापचय यंत्रणा चांगली असते. त्यामुळे अनेक रोगांपासून त्यांचे संरक्षण होते (ली आणि केनरिक, 2006). विवाह ठरविताना भारतीय समाजात शारीरिक रूपाला विशेषतः आरोग्य, सौंदर्य आणि पुनरुत्पादन क्षमता इत्यादी घटकांना महत्त्व दिले जाते. वृत्तपत्रातील विवाहाच्या जाहिरातींमध्येही हे दिसते.

उत्क्रांतिवादी सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांना असे सुचवायचे नाही की, मानवप्राणी विशिष्ट सामाजिक वर्तनप्रकार अनुवंशाने मिळवितो. त्यांचे मत असे आहे की, विशिष्ट पद्धतीने वागण्याची प्रवृत्ती किंवा कल माणसांना अनुवंशाने मिळतो आणि एखाद्या सामाजिक प्रसंगामध्ये त्याच्याकडून कोणते वर्तन घडेल हे त्या वेळच्या परिस्थितीवरही अवलंबून असते. ज्या प्रकारच्या वर्तनाचा आपल्या पूर्वजांना जिवंत राहण्यासाठी उपयोग झाला ते वर्तन आनुवंशिक प्रक्रियेद्वारे पुढील पिढीकडे संक्रमित होते. त्यामुळे तशाच पद्धतीचे वर्तन करण्याची आपली प्रवृत्ती राहते, असे उत्क्रांतिवादी मानसशास्त्रज्ञ म्हणतात. अशा प्रवृत्तीवर बोधात्मक घटकांचा आणि अनुभवांचा परिणाम होतो (पेट्टिजॉन आणि जंगबर्ग, 2004). म्हणून आपल्या वर्तनामध्ये आनुवंशिक घटकांची भूमिका निश्चितपणे असते. पण अनेक घटकांपैकी आनुवंशिकता हा एक घटक आपल्या वर्तन आणि विचारांवर परिणाम करीत असतो.

5. सांस्कृतिक संदर्भ (Cultural Context) : आपल्या सभोवतालच्या व्यक्तींच्या कृतींचा किंवा वैशिष्ट्यांचा सामाजिक वर्तन आणि सामाजिक विचारांवर निश्चितच खूप परिणाम होत असतो. पण हे सामाजिक वर्तन सांस्कृतिक पोकळीत घडत नाही. इतरांबरोबर असणारे आपले नाते आणि त्याविषयी आपल्या मनात येणाऱ्या विचारांवर आपल्या संस्कृतीतील घटनांचा, श्रद्धांचा आणि प्रवृत्तीचा पुष्कळ परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, पूर्वी लोक विशिष्ट प्रसंगी विशिष्ट वेशभूषा करीत असत. पण आता याबाबत तसे राहिलेले दिसत नाही. युरोपियन संस्कृतीमध्ये मात्र ते पाळले जातात. म्हणजे याबाबत सांस्कृतिक भेद आढळतात. युरोप आणि अनेक आशियाई देशांमध्ये अद्यापही औपचारिक वेशभूषांचे संकेत लोक पाळतात.

सांस्कृतिक श्रद्धा आणि मानदंडांचा मानवी वर्तनाच्या महत्त्वाच्या घटकांवर खूप परिणाम होत असतो. जसे कोणाबरोबर आणि केव्हा विवाह करावा, मुले किती होऊ घ्यावीत, किती वर्षे कर्जात राहावे किंवा एखाद्याबरोबर जोडीदार म्हणून कसे राहावे ? अशा निर्णयांबाबत सांस्कृतिक प्रभाव महत्त्वाचा असतो. म्हणजेच सामाजिक वर्तन आणि विचारांवर सांस्कृतिक घटकांचा खूप प्रभाव पडत असतो. विशिष्ट समूहातील व्यक्तींच्या माहितीचा अर्थ समान पद्धतीने लावणे, त्यावरून संवेदन करणे व विशिष्ट श्रद्धा बाळगण्याच्या व्यवस्थेला संस्कृती म्हणतात (स्मिथ व बाँड, 1993). सांस्कृतिक घटकांच्या प्रभावावर लक्ष देण्याचा महत्त्वाचा प्रवाह सामाजिक मानसशास्त्रामध्ये आला आहे. त्यामुळे विविध देशांतील सांस्कृतिक विविधता अभ्यासण्याचा प्रयत्न सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ करीत आहेत.

1.2 सामाजिक मानसशास्त्र :

सीमेवरील प्रगती (अद्ययावत बाजू)

SOCIAL PSYCHOLOGY : ADVANCES AT THE BOUNDARIES

जीवनाच्या सामाजिक बाजूबद्दल सामाजिक मानसशास्त्रीय ज्ञानाचा एक समकालीन दृष्टिकोन आहे. या उद्दिष्टांसह आधुनिक सामाजिक मानसशास्त्रातील नवनवीन कल्पना व विचारप्रवाह आपण यामध्ये समजून घेणार आहोत.

सामाजिक मानसशास्त्राच्या काही अद्ययावत बाजू/प्रवाह समजून घेणार आहोत, ते पुढीलप्रमाणे :

(अ) बोधन आणि वर्तन (Cognition and Behaviour)

सामाजिक वर्तनामध्ये अभिरुची असणारे आणि सामाजिक विचारांमध्ये अभिरुची असणारे मानसशास्त्र अशी सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांची दोन गटात विभागणी पूर्वी केली जात असे. मात्र आता तशी विभागणी केली जात नाही. कारण वर्तन आणि बोधन यांचे एकमेकांशी जवळचे आणि सततचे नाते आहे असे आधुनिक सामाजिक मानसशास्त्रामध्ये मानले जाते. हेच दुसऱ्या शब्दामध्ये असे म्हणता येईल की, लोक सामाजिक प्रसंगामध्ये कसे व का वागतात ? हे समजून घेताना त्यांचे विचार, स्मृती, हेतू, अभिवृत्ती, विश्वास इत्यादी घटक बाजूला करून चालणार नाही. याबाबत आता सर्व सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांमध्ये एकमत आहे. सामाजिक जगाबद्दल लोक कसा विचार करतात ? हे समजून घेण्यासाठी त्यांच्या विचारांचा त्यांच्या वर्तनावर व इतरांशी असणाऱ्या परस्परसंबंधावर आणि त्यांच्या स्वतःच्या वर्तनाचा व इतरांच्या वर्तनाचा त्यांच्या विचारांवर काय परिणाम होतो ? याचा विचार डावलून चालणार नाही. येथेसुद्धा सामाजिक

मानसशास्त्रज्ञांचे एकमत आहे. सामाजिक वर्तन व विचार यांच्यामध्ये सतत संकीर्ण स्वरूपाची क्रिया-प्रक्रिया सुरू असते. याबाबतही सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांचे मत एकसारखे आहे. इतरांबद्दल आपण काय विचार करतो, त्याचा परिणाम त्यांच्याबद्दलच्या आपल्या कृतीवर होतो आणि या कृतीचे परिणाम आपल्या भावना व सामाजिक विचारांक होतो. सामाजिक जीवनातील बाजू समजून घेण्याचा प्रयत्न करीत असतांना आधुनिक सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ या दोन्हींचा एकत्रित विचार करतात.

(ब) सामाजिक जीवनाच्या बाजूमधील भावनांची भूमिका

(The Role of Emotion In the Social Side of Life)

भावनांशिवाय जीवन असू शकते काय, याची कल्पना करा. कदाचित नाही. याचे कारण भावनाविरहित जीवन खूप काही हरवून गेल्यासारखे (अगदी वाळवंटासारखे) असेल आणि आपण मानव म्हणून प्रतिबिंबितही होणार नाही. सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांना नेहमी भावना आणि भावस्थितीमध्ये रस असतो. त्याच कारणामुळे सामाजिक जीवनाच्या अनेक पैलूंमध्ये भावना महत्त्वाची भूमिका बजावतात. उदाहरणार्थ, कल्पना करा की तुम्हाला एखाद्या मित्राकडून किंवा परिचित व्यक्तीकडून एखादी गोष्ट हवी आहे. ती गोष्ट तुम्हाला केव्हा मिळेल ? जेव्हा ती सकारात्मक भावस्थितीमध्ये की नकारात्मक भावस्थितीमध्ये आहे तेव्हा मिळेल. साहजिकच, भावस्थिती सकारात्मक असेल तेव्हाच ती वस्तू मिळेल. संशोधनातील निष्कर्ष जेव्हा आपण सकारात्मक भावस्थितीमध्ये असतो तेव्हा आपण चांगले कार्य करतो. कारण सकारात्मक भावस्थिती इतरांना मदत करण्याची प्रवृत्ती वाढविते असे निष्कर्ष संशोधनामध्ये आयसेन आणि लेविन (1972) यांना आढळले.

समजा, तुम्ही प्रथमच एखाद्यास भेटत आहात. तुम्हाला वाटते की, आपल्या सध्याच्या भावस्थितीचा प्रभाव व्यक्तीच्या आपल्या प्रतिक्रियांवर पडू शकेल ? जर तुम्ही 'होय' उत्तर दिले तर या पद्धतशीर संशोधनाच्या फलितांशी सहमत आहात. जे इतरांच्याबद्दलची मते आणि इतरांबद्दलचे विचार आपल्या भावस्थितीने प्रभावित होतात. अलीकडे सामाजिक वर्तन विस्तारातील भावस्थितीच्या भूमिकेबद्दल तपास करीत आहेत (फोरगॅस, बौमिस्टर आणि टाईस, 2009). विशिष्ट भावनांच्या प्रभावाच्या संशोधनामध्ये सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ रस घेत आहेत. म्हणून सामाजिक जीवनाच्या सध्याच्या ज्ञानामध्ये बोधन या क्षेत्राचा समावेश केला जात आहे.

(क) सामाजिक नातेसंबंध : हित/कल्याणासाठी ते किती महत्त्वाचे आहेत ?

(Social Relationships : How Important they are for Well-being ?)

जर जीवनाची सामाजिक बाजू महत्त्वाची आहे तर सामाजिक नातेसंबंध ही त्याची महत्त्वाची रचना (बांधकाम) आहे, जेव्हा ते यशस्वी आणि समाधानकारक असतात तेव्हा ते

आपल्या आनंदांमध्ये प्रचंड वाढ करतात, पण जेव्हा ते चुका करतात तेव्हा ते आपल्या जीवनाच्या प्रत्येक पैलूमध्ये विस्कळीतपणा आणतात आणि आपल्या मानसिक आरोग्य व कल्याणाला धोका निर्माण करतात (स्कार्टर, गार्डनर आणि फ्रिक्ल, 2010). कारण इतरांबरोबरचे आपले संबंध इतके महत्त्वाचे आणि नैतिक आहेत. सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांनी सामाजिक संबंधाचे स्वरूप कसे आहे, ते संबंध कसे सुरू होतात, काळाच्या ओघात कसे बदलतात किंवा हळूहळू कसे मजबूत होतात. तसेच ते सामाजिक संबंध कमकुवत होऊन कसे संपतात, त्यामुळे त्यामध्ये गुंतलेल्या व्यक्तींना जबरदस्त वेदना का होतात हे समजून घेतलेले आहे.

आपल्या जोडीदाराकडे (प्रियकर/प्रेमिका/पती/पत्नी) आपण गुलाबी रंगाच्या चष्यातून पाहत असू तर आपले नातेसंबंध मजबूत होतील का ? लोककथेनुसार 'प्रेम हे आंधळे असते' असे म्हणतात आणि व्यक्ती जेव्हा प्रेमात असते तेव्हा ती जोडीदारामध्ये फक्त चांगलेच पाहते. ही प्रवृत्ती केवळ आरोग्यवर्धक वास्तविकतेमुळे ते राखले जाऊ शकते असे संशोधनातील फलितांमध्ये आढळून आलेले आहे (फ्लेचर, सिम्पसन आणि बोये, 2006). सकारात्मकता आणि जोडीदारांमधील संवेदित समानता आनंदीपणा वाढविते.

व्यक्तीच्या कल्याणामध्ये अन्य प्रकारचे सामाजिक नातेसंबंधही महत्त्वाचे आहेत. पाश्चिमात्य देशामध्ये एकाकी जीवन जगण्याचे प्रमाण बऱ्याच व्यक्तींमध्ये वाढत आहे. विवाहितांप्रमाणेच एकाकी जीवन जगणाऱ्या व्यक्ती आनंदी असल्याचे डिपॉलो (2008) आणि क्लार्न बर्ग (2012) यांना आढळले. व्यक्तीच्या कल्याणामध्ये जर नातेसंबंध महत्त्वाचे असतील तर हे कसे शक्य आहे ? संशोधनामध्ये असे दिसून येते की, एकाकी लोक त्यांच्या समुदायामध्ये स्वयंसेवक म्हणून अधिक योगदान देतात त्यांच्याकडे जास्त मित्र असतात आणि बहुतेकदा ते अधिक समूहांमध्ये राहतात. सामाजिक समूहांमध्ये कमी राहणाऱ्यांपेक्षा बहुविध सामाजिक समूहांमध्ये राहणाऱ्या व्यक्तींचे मानसशास्त्रीय कल्याण होईलच, त्याबरोबरच त्या दीर्घायुषी होतात असे होल्ट-लूनस्टॅड, स्मिथ आणि लायटन (2010), जेटन आणि इतर (2015) व पुटनम (2000) यांना आढळले. समूह सामाजिक आधारासारखी महत्त्वाची मानसशास्त्रीय संशोधने देतात म्हणून ती जास्त महत्त्वाची आहेत. जेव्हा तुम्ही महाविद्यालयात आलात तेव्हा तुम्ही विद्यार्थी मंडळ किंवा विद्यार्थी विकास समितीमध्ये सामील झालात ? तुमच्या वसतिगृहातील मित्रांशी जोडून राहिलात का ? मानसशास्त्र अभ्यास मंडळामध्ये सहभागी होता का ? जर तुम्ही सहभागी झाला असाल तर त्यामुळे तुमचा स्व-आदर वृद्धिंगत व्हायला मदत होते.

1.3 संशोधन : ज्ञानवृद्धीचा मार्ग

RESEARCH AS THE ROUTE TO INCREASE KNOWLEDGE

सामाजिक वर्तन आणि सामाजिक विचारासंबंधीच्या प्रश्नांच्या उत्तरांचा शोध सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ कशा पद्धतीने घेतात याची माहिती येथे आपण घेणार आहोत. सामाजिक मानसशास्त्राचे स्वरूप शास्त्रीय असल्यामुळे सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ वापरत असलेल्या पद्धतशीर निरीक्षण, प्रायोगिक आणि सहसंबंध पद्धतींचे स्वरूप आपण समजून घेऊ या.

(अ) पद्धतशीर निरीक्षण (Systematic Observation)

वर्तन जसे घडते तसे त्याचे काळजीपूर्वक निरीक्षण करणे म्हणजे पद्धतशीर निरीक्षण होय. सामाजिक वर्तनाचा अभ्यास करण्याचे एक मूलभूत तंत्र म्हणजे पद्धतशीर निरीक्षण होय. नियंत्रित निरीक्षणालाच पद्धतशीर निरीक्षण म्हणतात. पद्धतशीर निरीक्षण म्हणजेच सुव्यवस्थित निरीक्षण होय. सहजपणाने लहानपणापासून केलेले अनौपचारिक निरीक्षण म्हणजे पद्धतशीर निरीक्षण नव्हे. यापेक्षा ते खूपच शास्त्रीय असते. अचूक मापनासह काळजीपूर्वक केलेले निरीक्षण म्हणजे पद्धतशीर निरीक्षण होय. उदाहरणार्थ, विविध प्रसंगांमध्ये लोक एकमेकांना किती वेळा स्पर्श करतात ? हे अभ्यासण्यासाठी संशोधक खरेवीची मोठमोठी ठिकाणे, विमानतळे, रेल्वेस्टेशन्स, गर्दीची ठिकाणे व महाविद्यालयांच्या परिसरांमध्ये जाऊन माहिती गोळा करतात. येथे कोण, कोणाला, किती वेळा, कसा स्पर्श करते याची माहिती गोळा केली जाते. अशा निरीक्षणातून जे संशोधन केले जाते त्याला 'नैसर्गिक निरीक्षण' असे म्हणतात. नैसर्गिक निरीक्षणात घडणाऱ्या घटनांची नोंद घेतली जाते. घटनांमध्ये कोणताही बदल केला जात नाही अगदी ती परिस्थिती संशोधक नियंत्रित करीत नाहीत. हे निरीक्षण करताना ज्यांचे निरीक्षण केले जाते त्यांच्या नकळत निरीक्षण केले जाते. नैसर्गिक अडथळांच्या मागे लपून जसे टेलिफोनचे खांबे, भिंती किंवा झाडांच्या मागे संशोधक लपून निरीक्षण करीत असतो.

पद्धतशीर निरीक्षणामध्ये आणखी एका तंत्राचा समावेश केला जातो; ते तंत्र म्हणजे 'सर्वेक्षण पद्धती' होय. सर्वेक्षण पद्धतीमध्ये संशोधक अनेक व्यक्तींना त्यांचे वर्तन आणि अभिवृत्तीबाबत प्रश्न विचारतात. सर्वेक्षणाचे विविध हेतू असतात. जसे विशिष्ट विषयाबद्दलची अभिवृत्ती मापन करणे, राजकीय उमेदवारांबद्दलची मते जाणून घेणे किंवा प्राध्यापकांविषयी विद्यार्थ्यांच्या प्रतिक्रिया जाणून घेणे. यासाठी ही पद्धती वापरली जाते. अशा पद्धतीने राजकीय दृष्टिकोनाच्या मापनापासून ते एखाद्या कंपनीच्या नवीन उत्पादनाबद्दल ग्राहकांच्या प्रतिक्रिया जाणून घेण्यासाठी सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ आणि व्यावसायिक व्यक्ती सर्वेक्षण पद्धतीचा विविध क्षेत्रांमध्ये उपयोग करतात.

सर्वेक्षण पद्धतीचे अनेक फायदे आहेत. शक्य किंवा हजारो व्यक्तीबाबतची सहजपणे माहिती गोळा करता येते. आता तर ऑनलाइन सर्वेक्षण पद्धती वापरली जाते.

इंटरनेटच्या मदतीने हे सर्वेक्षण केले जाते. उदाहरणार्थ, मुस्लिमांबद्दल स्त्री-पुरुषांच्या पूर्वग्रहामधील फरक, डे - केअर सेंटर सुरू करण्यासाठी सार्वजनिक निधी वापरावा का ? आणि जीवन समाधानाचे निवेदन. आता तर इंटरनेटद्वारे ऑनलाइन सर्वेक्षण केले जाते. कारण जगभर फेसबुक व व्हाट्सअप वापरणाऱ्यांची संख्या प्रचंड आहे आणि ती दिवसेंदिवस वाढत आहे. सर्वेक्षणासाठी त्यांचा वापरही वाढत चालला आहे. फेसबुकवरून फेसबुक वापरणाऱ्या व्यक्तींचे लिंग, त्यांच्या मित्रांची संख्या, भौगोलिक तपशील आणि आवडणाऱ्या चित्रपट व पुस्तकांची माहिती संशोधकांना सहजपणे उपलब्ध होत आहे (कॅसिस्की, मॅट्झ, गॅसलिंग, पोपोव आणि स्टिलवेल, 2015).

स्वतःची संकेतस्थळे वापरून आनंदाचा शोध संशोधक घेत आहेत. authentichappiness.com या संकेतस्थळावर जाऊन हे कार्य कसे चालते ते पाहा. सुप्रसिद्ध मानसशास्त्रज्ञांनी केलेली सर्वेक्षणे या संकेतस्थळावर आहेत की जी पूर्णपणे गोपनीय आहेत. लोक आनंदी किंवा दुःखी का आहेत यासंबंधीची प्रचंड माहिती व आनंदावाढीचे मार्ग येथे उपलब्ध आहेत. या संकेतस्थळांना करोडो व्यक्ती भेट देत असल्याचे दिसते. जवळपास 7,50,000 व्यक्तींनी येथे नोंदणी केलेली आहे.

सर्वेक्षण हे संशोधनाचे साधन म्हणून उपयुक्त ठरण्यासाठी काही अटींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. पहिली अट नमुन्यासंदर्भातील आहे. ज्या व्यक्तींचे सर्वेक्षण केले जाणार आहे त्या व्यक्तींचा नमुना पुरेसा प्रतिनिधिक स्वरूपाचा असावा. ही अट जर पूर्ण झाली नाही तर संशोधनामध्ये गंभीर चुका होऊ शकतात. authentichappiness.com या संकेतस्थळाला मुळातच आनंदी असणाऱ्या सर्व व्यक्तींनी भेट दिली. कदाचित दुःखी व्यक्ती त्यांच्या भावभावना व्यक्त करू इच्छित नाहीत किंवा उलटपक्षी असे समजा की, बहुतेक दुःखी व्यक्तींना आनंदी कसे व्हायचे हे शिकावयाचे आहे. अशी फलिते आनंदाच्या स्वरूपाचे संपूर्ण लोकसंख्येचे प्रतिनिधित्व करीत नाही.

सर्वेक्षणामध्ये आणखी एक मुद्दा महत्त्वाचा आहे. तो म्हणजे चाचणी प्रश्नांचे शब्दांकन होय. संशोधनाच्या फलितांवर ते प्रभावी परिणाम करू शकते. समजा, सर्वेक्षणामध्ये "सध्या तुमच्या जीवनात तुम्ही किती आनंदी आहात ?" असा प्रश्न विचारून आनंदाचे मापन करण्याकरिता चार बिंदू मापनीवर (जर तुम्ही दुःखी असाल तर 1 आणि खूप आनंदी असाल तर 4 गुण) बरेच लोक 4 किंवा जास्त गुण देतील. कारण एकूणच बहुतेक लोक तुलनेने आनंदी असतात. पण समजा, "तुम्ही यापूर्वी आनंदी होता त्या तुलनेत सध्या तुमच्या जीवनात तुम्ही किती आनंदी आहात ?" (खूपच कमी आनंदी 4 आणि पूर्वीइतकेच आनंदी 7 गुण). आपल्या सर्वोच्च पातळीवरील आनंदाच्या तुलनेत बरेच लोक 4 गुणांपेक्षा कमी गुणाचे उत्तर देतात. याचे कारण कधीतरी ते जास्त आनंदी होते. जर त्यांच्यातील शब्दांकनामधील फरक केला तर त्या प्रश्नावरील फलितांची तुलना करणे भ्रामक ठरेल.

घोडक्यात, सामाजिक वर्तनाच्या विविध बाजूंच्या अभ्यासासाठी सर्वेक्षण पद्धती उपयोगी पद्धत आहे. पण नमुन्यामधील प्रतिनिधिकता आणि चाचणी प्रश्नांचे शब्दात्मक काळजीपूर्वक केले तर संशोधनातील फलिते अचूक मिळू शकतील.

(ब) प्रायोगिक पद्धती (Experimental Method)

अचूक भाकीत किंवा पूर्वकथन करणे या विज्ञानाच्या महत्त्वाच्या उद्दिष्टाच्या दृष्टीने सहसंबंध पद्धत खूपच उपयोगी आहे. घटनांचे स्पष्टीकरण करणे हे विज्ञानाचे आणखी एक महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे. या उद्दिष्टाची पूर्तता करण्यासाठी मात्र सहसंबंध पद्धत फारशी उपयोगी नाही. आपल्या जगाचे वर्णन करावे आणि जगातील भिन्न घटकांमध्ये म्हणजेच परिवर्तकामधील संबंध स्पष्ट करावेत याबरोबरच विशिष्ट परिवर्तकातील संबंध विशिष्ट प्रकारचा का असतो हे त्यांना स्पष्ट करावेसे वाटते.

स्पष्टीकरण हे उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ प्रायोगिक पद्धत वापरतात. 'प्रयोग' हे या पद्धतीचे मुख्य अंग आहे. नियंत्रित वातावरणात केलेले निरीक्षण म्हणजे प्रयोग होय. प्रायोगिकरण किंवा प्रायोगिक पद्धतीमध्ये पुढील कार्यपद्धती वापरली जाते. एका परिवर्तकामध्ये पद्धतशीरपणे बदल घडवून आणणे व या परिवर्तकातील बदलांचा इतर परिवर्तकांवर होणारा परिणाम काळजीपूर्वक मोजणे. एका परिवर्तकामधील पद्धतशीर बदलांमुळे दुसऱ्या परिवर्तकामध्ये बदल होत असतील तर आणि पुढे सांगितलेल्या दोन अटींची पूर्तता होत असेल तर त्या दोन परिवर्तकामध्ये कार्यकारणसंबंध आहे असा निष्कर्ष खात्रीने काढता येईल.

एका परिवर्तकातील बदल हे दुसऱ्या परिवर्तकातील बदलास कारणीभूत ठरतात असा निष्कर्ष प्रायोगिक पद्धतीतून काढता येतो. म्हणून सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांना ही पद्धत आवडते. याचा अर्थ असा नव्हे की संशोधन करण्याची एकमेव सर्वोत्तम पद्धत दुसरी कोणतीही नाही. त्यामुळे विशिष्ट मुद्दा अभ्यासण्यासाठी जी पद्धत सर्वाधिक योग्य वाटते त्या पद्धतीचा उपयोग सामाजिक मानसशास्त्रज्ञ करतात.

प्रायोगिकीकरणाचे मूलभूत स्वरूप (Basic Nature of Experimentation)

प्रायोगिक पद्धतीमध्ये दोन मुख्य पायऱ्यांचा समावेश होतो. (1) सामाजिक वर्तन आणि विचारांवर ज्या परिवर्तकांचा परिणाम घडून येण्याची शक्यता वाटते त्या परिवर्तकांच्या मूल्यांमध्ये पद्धतशीर बदल केला जातो. (2) अशा बदलांच्या परिणामांचे काळजीपूर्वक मापन केले जाते. ज्या घटकात संशोधक पद्धतशीर बदल घडवून आणतात त्या घटकास 'स्वतंत्र परिवर्तक' म्हणतात. तर वर्तनातील बदलास 'परतंत्र परिवर्तक' म्हणतात. साध्या प्रयोगामध्ये प्रयुक्तांच्या वेगवेगळ्या गटांना अनियतपणे स्वतंत्र परिवर्तकांच्या कमी, मध्यम व जास्त अशा तीन स्वतंत्र परिवर्तकांच्या पातळ्यांचा अनुभव दिला जातो. त्यानंतर तीनही गटांचे वर्तन स्वतंत्र परिवर्तकामधील बदलानुसार बदलते काय हे ठरविण्यासाठी संशोधक प्रयुक्तांच्या वर्तनाचे काळजीपूर्वक मापन करतो. प्रयुक्तांची अनियत यादृच्छिक

पद्धतीने प्रायोगिक परिस्थितीत विभागणी करणे आणि स्वतंत्र परिवर्तकाव्यतिरिक्त परतंत्र परिवर्तकावर परिणाम करणारे अन्य सर्व घटक स्थिर ठेवणे या दोन अटींची पूर्तता झाल्यास व स्वतंत्र परिवर्तकातील बदलानुसार प्रयुक्तांचे वर्तन बदलते असे दिसल्यास परतंत्र परिवर्तकामधील बदल स्वतंत्र परिवर्तकामुळेच घडून आलेले आहेत असा निष्कर्ष संशोधक काढू शकतो.

सामाजिक मानसशास्त्रातील प्रायोगिकीकरणाचे स्वरूप समजून घेण्यासाठी आपण पुढील उदाहरण घेऊया. हिंसक व्हीडिओ गेम खेळल्यामुळे लोक इतरांवर आक्रमण (शाब्दिक/शारीरिक हल्ला/अफवा पसरविणे/इंटरनेटवर अश्लील फोटो ठेवणे) करतात का ? या प्रश्नाचे उत्तर सामाजिक मानसशास्त्रज्ञांना शोधवावयाचे आहे. यासाठी प्रयोग पद्धतीचा उपयोग पुढीलप्रमाणे करता येईल.

प्रयोगामध्ये सहभागी होणाऱ्या प्रयुक्तांना हिंसक किंवा अहिंसक गेम खेळण्यासाठी अनियतपणे दिले. असे केल्यानंतर त्यांना विशिष्ट परिस्थितीत जर त्यांची इच्छा असेल तर अन्य व्यक्तींवर आक्रमण करणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, त्यांना सांगितले जाते की, अभ्यासाचा पुढील भाग चव संवेदनशीलता तपासण्याची आहे. त्याकरिता दुसऱ्या व्यक्तीला एक ग्लास पाण्यामध्ये तिखट सॉसचे थेंब मिसळायचे आहेत. ते किती मिसळवायचे हे तुम्हीच ठरवा. जर मूळ प्रयुक्तांनी पाण्यात तिखट सॉसचे थेंब जास्त मिसळले तर त्यांची आक्रमकता जास्त आहे हे दिसून येईल. अहिंसक व्हीडिओ गेम खेळण्यापेक्षा हिंसक व्हीडिओ गेम खेळल्यास आक्रमकता वाढते. त्यामुळे असे गेम खेळणाऱ्या प्रयुक्तांनी पाण्यामध्ये तिखट सॉसचे जास्त थेंब घातलेले होते. याचा अर्थ, हिंसक व्हीडिओ गेम खेळण्यामुळे आक्रमकता वाढू शकते असा निष्कर्ष संशोधक काढू शकेल.

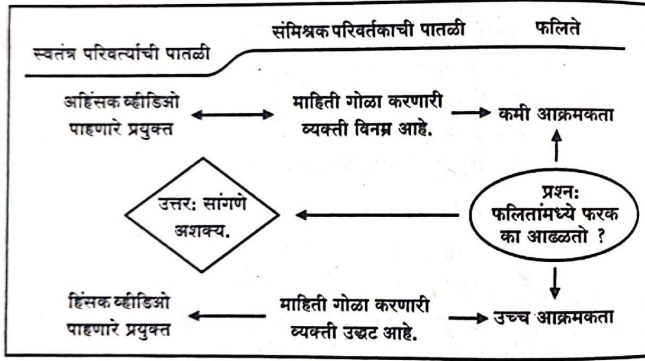
प्रायोगिकीकरण (Experimentation)

प्रयोगाच्या यशस्वितेसाठी दोन प्रमुख अटींची पूर्तता करणे आवश्यक आहे.

(1) प्रयुक्तांची प्रायोगिक परिस्थितीमध्ये अनियत पद्धतीने (यदृच्छा) विभागणी करणे. स्वतंत्र परिवर्तकांच्या प्रत्येक पातळीमध्ये सहभागी होण्याची सर्व प्रयुक्तांना समान संधी मिळावयास हवी. जर प्रयुक्तांची विभागणी अनियत पद्धतीने केली नसेल तर प्रयोगामध्ये शेवटी आढळणारे प्रयुक्तांच्या वर्तनातील फरक हे त्यांच्या मूळच्या वैशिष्ट्यांमधील फरकांमुळे निर्माण झालेले आहेत की, स्वतंत्र परिवर्तकातील बदलांच्या परिणामांमुळे निर्माण झालेले आहेत, हे ठरविणे अशक्य होईल. पूर्वीच्या प्रयोगातील हिंसक व्हीडिओ पाहणारे प्रयुक्त मार्शल आर्टचा सराव करणारे व ज्युदो क्लबचे सदस्य आहेत आणि हिंसक व्हीडिओ न पाहणारे गायन क्लबचे सदस्य आहेत असे समजा. अशा वेळी हिंसक व्हीडिओ पाहणारे ज्युदो क्लबचे सदस्य असणारे प्रयुक्त जर जास्त आक्रमक दिसले तर हा परिणाम प्रयुक्तातील मूळच्या आक्रमक प्रवृत्तीतील फरकामुळे दिसून येत असेल. येथे प्रयुक्तांची विभागणी अनियत (यदृच्छा) पद्धतीने न झाल्याने प्रयोगाची फलिते निरर्थक ठरतात.

(2) अन्य घटकांवर नियंत्रण ही प्रायोगिकीकरणाच्या यशस्वितेसाठीची दुसरी अट आहे. स्वतंत्र परिवर्तकांशिवाय प्रयुक्तांच्या वर्तनावर परिणाम घडवून आणणाऱ्या अन्य सर्व घटकांवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. वरील प्रयोगामध्ये हिंसक व्हीडिओ पाहणाऱ्या प्रयुक्तांची माहिती उच्च व्यक्तीने गोळा केली व अहिंसक व्हीडिओ पाहणाऱ्या प्रयुक्तांची माहिती नम्र व्यक्तीने गोळा केली असे समजा. अशा वेळी उच्च व्यक्तीच्या वर्तनाला दिली जाणारी प्रतिक्रिया म्हणूनही हिंसक व्हीडिओ पाहणाऱ्या प्रयुक्तांची आक्रमकता वाढलेली असण्याची शक्यता आहे. अशा वेळी दोन गटांतील आक्रमकतेतील वाढ कशाप्रकारे झाली ? हे ठरविणे कठीण होते. अशा प्रकारच्या प्रयोगामध्ये स्वतंत्र परिवर्तकांच्या बरोबरीने अन्य परिवर्तकांचेही परिणाम प्रयोगामध्ये घडून येतात. परिणामी फलिते संमिश्रित (गोंधळाची) होतात. जेव्हा अशा पद्धतीचे फलितांचे संमिश्रण घडून येते तेव्हा त्या फलितांचे अर्थविवरण करणे अवघड असते.

परिवर्तकांचे संमिश्रण आकृती क्र. 1.2 मध्ये दाखविले आहे.

आकृती क्र. 1.2 : परिवर्तकांचे संमिश्रण

सामाजिक मानसशास्त्रात वापरली जाणारी प्रयोग पद्धती ही एक चांगली पद्धत आहे. मात्र ती परिपूर्ण पद्धत नाही. कारण बरेचसे प्रयोग प्रयोगशाळेतील वातावरणामध्ये केले जातात. दैनंदिन जीवनातील वातावरण व प्रयोगशाळेतील वातावरण भिन्न-भिन्न स्वरूपाचे असते. म्हणून बाह्य यथार्थतेचा प्रश्न उपस्थित होतो. म्हणजेच प्रयोगातील फलिते वास्तव जीवनातील सामाजिक प्रसंगांना कितपत लागू पडतात किंवा प्रयोगामध्ये सहभागी झालेल्या व्यक्तींपेक्षा वेगळ्या प्रयुक्तांच्या बाबतीत प्रयोगातील निष्कर्ष लागू करता येतात का ? हे प्रश्न या प्रयोग पद्धतीबाबत उपस्थित होतात. याबरोबरच कधी-कधी नैतिक मुद्द्यांमुळे

प्रयोग पद्धतीचा उपयोग करता येत नाही. दूरदर्शनवर प्रसारित होणाऱ्या कार्यक्रमांमुळे स्वतःला इजा करून घेण्याचे वर्तन वाढेल असे कार्यक्रम प्रयोगामध्ये दाखविणे हे नैतिकदृष्ट्या चुकीचे आहे. त्यामुळे नैतिक बाबींचा योग्य विचार करूनच प्रयोग पद्धत वापरावी. अशी काळजी घेऊन केलेले प्रयोग सामाजिक वर्तन व विचारासंबंधीच्या प्रश्नांची उत्तरे मिळविण्यासाठी उपयोगी ठरतात. सामाजिक मानसशास्त्रातील संशोधनासाठी एकमेव सर्वोत्तम अशी कोणतीही संशोधन पद्धती अस्तित्वात नाही. कारण प्रत्येक संशोधन पद्धतीचे काही फायदे आणि तोटे हे असतातच. म्हणून ज्या प्रश्नाचे उत्तर शोधावयाचे आहे त्या प्रश्नाच्या स्वरूपानुसार योग्य वाटणारी संशोधन पद्धती वापरावी.

(क) सहसंबंध पद्धती (Co-relation)

आपल्या सभोवताली काही घटना एकमेकांशी संबंधित असतात हे बऱ्याचदा तुमच्या लक्षात आलेले असेल. एखाद्या गोष्टीमध्ये जर बदल झाला असेल तर दुसरी गोष्टही बदलते. उदाहरणार्थ, फेसबुकसारख्या सोशल मीडियाचा वापर करणारे लोक जास्त तरुण असतात. नवीन महागड्या कार चालविणारे लोक जुन्या स्वस्त कार चालविणाऱ्यापेक्षा म्हातारे असतात (अमेरिकेत). जेव्हा खूप पाऊस पडतो तेव्हा नदीला पूर येतो किंवा व्याजदरामध्ये वाढ होते तेव्हा शेअर मार्केटमधील शेअर्सचे भाव कमी होतात. म्हणजे जेव्हा दोन घटनांमध्ये परस्परांशी संबंध असतो तेव्हा त्यांच्यामध्ये सहसंबंध असतो. दोन घटकांपैकी दुसऱ्या घटकात बदल झाल्यास पहिला घटक बदलण्याच्या प्रवृत्तीला 'सहसंबंध' ही संज्ञा दिली जाते. जे-जे घटक बदलतात किंवा ज्यांच्यामध्ये बदल होऊ शकतो अशा घटकांना सामाजिक मानसशास्त्रामध्ये 'परिवर्तके' म्हणतात. परिवर्तके वेगवेगळी मूल्ये धारण करतात.

दोन परिवर्तकांमध्ये सहसंबंध असल्याचे दिसून येणे हे शास्त्रीयदृष्ट्या उपयुक्त असते. जेव्हा सहसंबंध अस्तित्वात असतो तेव्हा एका परिवर्तकाच्या माहितीवरून दुसऱ्या परिवर्तकाबद्दल भाकीत करता येते. असे भाकीत करता येणे हे शास्त्राच्या सर्व शाखांचे महत्त्वाचे ध्येय असते. उदाहरणार्थ, पहिला परिवर्तक हा विशिष्ट प्रकारची अभिवृत्ती आहे आणि दुसरा परिवर्तक सहकाऱ्यांशी आक्रमक वर्तन आहे. या दोन परिवर्तकांमध्ये सहसंबंध आहे असे समजा. या सहसंबंधाच्या आधारे संभाव्य धोकादायक व्यक्ती ओळखण्यासाठी आणि अशा व्यक्तींची नेमणूक न करण्यासाठी होऊ शकतो. याबरोबरच दुसऱ्यांवर खूप कडक टीका करण्याची प्रवृत्ती असणारी व्यक्ती आणि घटस्फोट यामध्ये सहसंबंध असेल तर टीका करण्याची अशी प्रवृत्ती असणाऱ्या जोडप्यांचे समुपदेशन करून त्यांचे वैवाहिक नाते टिकविता येईल.

अशी भाकिते किती अचूकपणाने करता येतील ? याचे उत्तर दोन परिवर्तकांतील सहसंबंधाच्या प्रमाणावर अवलंबून असते. सहसंबंधाचे प्रमाण जितके जास्त असेल तितकी भाकिते बरोबर येतात. 0 ते - 1.00 किंवा + 1.00 ही सहसंबंधाची मर्यादा असते. सहसंबंध गुणांक शून्यापासून जितका लांब असतो तितका सहसंबंध घनिष्ठ असतो. एका परिवर्तकामध्ये वाढ झाली की दुसऱ्या परिवर्तकामध्येही वाढ होते; यास 'धनात्मक सहसंबंध' म्हणतात. उदाहरणार्थ, लेबनॉन देशातील नागरी युद्धामधील मुस्लिमांच्या हिंसक कृतीमुळे लेबनॉनच्या मुस्लिमांबद्दल ख्रिश्चनांचे मत ऋणात्मक होते. पण आता मुस्लीम लोक चांगले वागत असल्यामुळे त्यांच्याबद्दलचे ख्रिश्चनांचे मत आता बदलत आहे (लिकाटा, क्लेन, अझी, ब्रॅनस्कोम्ब, 2012).

याउलट, एका परिवर्तकामध्ये वाढ झाली तर दुसऱ्या परिवर्तकामध्ये घट होते, याला 'ऋणात्मक सहसंबंध' म्हणतात. उदाहरणार्थ, धूम्रपान वाढीमुळे आयुर्मान घटते. पुरुषांचे वय जसे वाढते तसे डोक्यावरील केस कमी-कमी होत जातात.

वरील सर्व मूलभूत मुद्द्यांचा समावेश होतो. अशी संशोधनाची पद्धती म्हणजे 'सहसंबंध पद्धती' होय.

सहसंबंध पद्धतीमध्ये कोणत्या परिवर्तकाचा, कशावर, कसा परिणाम होईल हे सांगता येत नाही. हा मुद्दा विचारत घेणे आवश्यक आहे. कदाचित मदतीचे वर्तन केल्यानंतर मनःस्थितीमध्ये सुधारणा होत असावी असाही या सहसंबंधाचा अर्थ लावता येतो. दोन परिवर्तकांचा एकमेकांशी संबंध आहे असा सहसंबंधाचा अर्थ लावता येतो. मात्र कोणत्या परिवर्तकाचे, कोणत्या परिवर्तकावर, कोणत्या दिशेने परिणाम होतात याची माहिती सहसंबंधामुळे मिळत नाही. हा एक सहसंबंध पद्धतीचा तोटा असला तरी नैसर्गिक वातावरणामध्ये केल्या जाणाऱ्या सामाजिक मानसशास्त्राच्या अभ्यासासाठी ही पद्धत उपयोगी ठरते. या पद्धतीमुळे कमी वेळेत जास्त माहिती गोळा करता येते. मात्र या पद्धतीद्वारे कार्यकारणसंबंध प्रस्थापित करता येत नाही. त्यामुळे सामाजिक मानसशास्त्र विविध प्रसंगांमध्ये अभ्यासासाठी अन्य पद्धती वापरतात. त्यामध्ये प्रायोगिक पद्धतीचा जास्त समावेश आहे.

स्वाध्याय

❖ खाली दिलेल्या पर्यायांपैकी योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा पूर्ण करा.

- सामाजिक मानसशास्त्राचे स्वरूप आहे.

(अ) शास्त्रीय	(ब) अशास्त्रीय
(क) मर्यादित	(ड) अमर्यादित
- सामाजिक मानसशास्त्र मानवी विचार आणि वर्तनाचा अभ्यास करते.

(अ) भावना	(ब) स्मरण
(क) अध्ययन	(ड) प्रेरणा
- विचार बदलण्याची बांधीलकी म्हणजे विचारांचा होय.

(अ) खुलेपणा	(ब) बंदिस्तपणा
(क) खुजेपणा	(ड) ताठरता
- हिंसाचाराच्या बाबतीत प्रत्येक समाजाची पातळी आढळते.

(अ) समान	(ब) उच्च
(क) भिन्न-भिन्न	(ड) निम्न
- इतरांच्या आपल्यावर परिणाम होतो.

(अ) बाह्य रूपाचा	(ब) करिअरचा
(क) उत्पन्नाचा	(ड) शरीराचा
- मानसशास्त्रज्ञ सामाजिक वर्तनामध्ये जैविक घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतात यावर जोर देतात.

(अ) उत्क्रांतिवादी	(ब) जीवशास्त्र
(क) वर्तनवादी	(ड) मज्जामानसिक
- सामाजिक आधार लोकांना करण्यास मदत करतो.

(अ) समायोजन	(ब) अध्ययन
(क) करिअर	(ड) स्मरण

8. संशोधन हा मार्ग आहे.

(अ) ज्ञानवृद्धीचा

(क) श्रीमंत होण्याचा

(ब) समायोजनाचा

(ड) शहाणे होण्याचा

★ टीपा लिहा.

1. सामाजिक मानसशास्त्राची व्याख्या
2. बोधन आणि वर्तन
3. सामाजिक नातेसंबंध
4. पद्धतशीर निरीक्षण
5. सर्वेक्षण पद्धती
6. सामाजिक जीवनाच्या बाजूमधील भावनांची भूमिका.

★ दीर्घोत्तरी प्रश्न

1. सामाजिक मानसशास्त्राची व्याख्या लिहा. सामाजिक मानसशास्त्राचे शाखां स्वरूप स्पष्ट करा.
2. सामाजिक जीवनाच्या बाजूमधील भावनांच्या भूमिकेचे वर्णन करा.
3. प्रायोगिक पद्धती स्पष्ट करा.
4. सहसंबंध पद्धतीचे वर्णन करा.
5. पद्धतशीर निरीक्षणाचे वर्णन करा.

